

לזיהויו של "ההוא סבא"

תקציר

בתלמוד הבבלי מופיעה כמה עשרות פעמים – דמות, המכונה בארמית "ההוא סבא", שתרגומה המילולי הוא "אותו זקן". הפירוש הרווח לזיהוי דמות זו הוא, שמדובר בזקן חכם, שהתלמוד לא מצא לנכון לציין את שמו, אך פירוש מפתיע, המובא לראשונה בדברי הגאונים, מזהה דמות זו עם אליהו הנביא.

בתחילת המאמר מוצגות אפשרויות שונות – בהתאם לשני הפירושים הללו.

נברר, מדוע אותה הדמות כונתה "ההוא סבא", והאם הדמויות, שפגשו אותה בסיפורים המובאים בתלמוד, זיהו אותה נכונה או לא.

החלק העיקרי של המאמר סוקר בהרחבה כמה סוגיות מהתלמוד ודברי פרשנים שונים – כדי לבדוק, אם אפשר להוכיח מהתלמוד עצמו איזה משני הפירושים צודק.

בסיום המאמר מובא פירוש מחודש, השולל את שני הפירושים הללו, ומוכיח, שהכינוי "ההוא סבא" מכון לזקן כותי.

מילות מפתח: ההוא סבא; אליהו הנביא; אותו זקן; כותי; חד סב; סבא; במה מדליקין; ההוא טייעא; ההוא מדרבנן; אשכחיה; סבאי – סביי.

1. מי היא הדמות, המכונה "ההוא סבא"?

בתלמוד הבבלי מופיעה 43 פעמים דמות, המכונה "ההוא סבא". דמות זו מופיעה ב-37 אירועים עצמאיים ונפרדים זה מזה.¹

דמות זו מופיעה החל מתקופתו של רבי עקיבא (דור רביעי לתנאים)² עד תקופתו של רב אשי (דור

1. הבדיקה נעשתה על-פי גירסת התלמוד שבפרוייקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן ושכפורטל הדף היומי. אמנם, לפי דברי אלבק (ח' אלבק, **מבוא לתלמודים**, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 476), מדובר ב-36 אירועים. עוד יש לציין, שבעבודה זרה יז ע"ב מופיע "הוא סבא" ("ההוא יומא אירמס חד סבא"); בקידושין עא ע"א ובמנחות כח ע"ב מופיע "סבא" ("אמר שמואל משמיה דסבא"), וייתכן בהחלט, שניתן לקשור את דיוננו בעניין זיהויו של "ההוא סבא" אף אליהם.

2. על-פי סדר הדורות אצל מלמד (ע"צ מלמד, **אשנב התלמוד**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 81-82). אמנם, לדעתו של אורנשטיין (א' אורנשטיין, **אנציקלופדיה לתארי-כבוד בישראל**, תל-אביב, תשי"ח, עמ' 883), הופעתו הראשונה היא רק החל מהדור החמישי של התנאים.

ששי (לאמוראים).³ דמות זו מופיעה הן בארץ ישראל והן בבבל.⁴
 על-פי רוב, הוא מופיע כאישיות מוסרית נעלה ומלומד, מהולל בחוגי חכמי-ישראל, אולם שמו לא נתפרש לנו. מי הוא החכם הזה, המתגלה לפעמים באופן מסתורי בשעת צרה?⁵
 בתשובה, שנשלחה לקירואן מרב שרירא גאון או מרב האי גאון – אנחנו מוצאים הד למסורת פרשנית – הנדחית בדברי המשיב – הסוברת, ש"ההוא סבא" הוא לא פחות מאשר אליהו הנביא:⁶

וששי (=וששאלת) כל היכא דאמרינן ההוא סבא (=סבא), מאן הוא?
 כך ראינו, שאינו אדם ידוע, אלא זקן סתם שהיה נמצא באותה שעה, שהרי אתה מוצא, דאמרינן ההוא סבא על כמה דורות בהכל שוחטין: ר' שמעון בן אלעזר – שדריה ר' מאיר לאיתויי חמרא מבי כותאיי. אשכחיה ההוא ס[בא]. אמר ליה ושמת סכין בלועיך (בַּלְעָךְ – משלי כ"ג, ב) וגו'.
 ובהקומץ אתה ההוא סבא תנא ליה. וּבְאֵין מעמידין ובסוף אלו עוברין בפסח ובערב פסחים. ולא תעלה על דעתך שמא אליהו הוא, דאמרינן בבמה מדליקין: אמר להו ההוא סבא טיהר בן יוחי את הקברות, ובסופה יהב (רשב"י) ביה עינא ונח נפשיה.

מסורת פרשנית זו (ודחייתה) אף קיימת באופן מובהק בדברי בעלי התוספות:⁷
 "מ דכל מקום שהוא מזכיר ההוא סבא הוא אליהו, ואי-אפשר לומר כן בפרק במה מדליקין (שבת לד ע"א) בעובדא דרבי שמעון בן יוחאי.⁸

בפרקים הבאים נדון בהבנות ובמשמעויות של שני הפירושים הללו, וננסה לבחון ולהתחקות על הרקע להיווצרות שני פירושים אלו.

2. מהי כוונת המסורת הפרשנית, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא?

תחילה עלינו לברר, מהי כוונת הדעה הפרשנית, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא. שתי אפשרויות הבנה קיימות בכך:

אפשרות ראשונה היא לומר, שעורכי-התלמוד כינו את אליהו הנביא בכינוי "ההוא סבא", אך אליהו עצמו התגלה בפועל באירועים המתוארים בתלמוד, ללא "תחפושת".
 אפשרות שנייה היא לומר, שעורכי-התלמוד שיקפו את המציאות נכוחה, ובאירועים אלו הרי

3. על-פי סדר הדורות שאצל אלבק (לעיל הערה 1).

4. 21 מהופעותיה של דמות זו הן בארץ-ישראל, 13 הופעות – בבבל, ומיקום שאר ההופעות לא ניתן לזיהוי ודאי.

5. ראו ש' פדרבוש, **בנתיבות התלמוד**, ירושלים תשי"ז, עמ' 78.

6. ראו ב"מ לוין, **אוצר הגאונים**, א: אוצר התשובות, ברכות ה ע"ב, חיפה תרפ"ח, עמ' 11.

7. תוספות חולין ו ע"א, ד"ה "אשכחיה ההוא סבא".

8. בנוגע לכינוי "הוא סב" המופיע בתלמוד הירושלמי – ראו מה שכתבו מהר"א פולדא (בביאורו על הירושלמי ביכורים ב/ב), ויהודה ליב בארגעס (י"ל בארגעס, 'דברי יהודה', **המגיד**, 11, 2 (תרכ"ז), עמ' 13; 11, 39 (תרכ"ח), עמ' 309; 12, 9 (תרכ"ח), עמ' 69; 12, 25 (תרכ"ח), עמ' 197).

מסיבה כלשהי התגלה אליהו הנביא ב"תחפושות" כדמות סבא.⁹

אם האפשרות הראשונה היא הנכונה, לא מובן, מדוע עורכי-התלמוד השתמשו בעצמם פעמים רבות במקרים אחרים בתלמוד הבבלי, כאשר תיארו את הופעת אליהו הנביא – בשם אליהו עצמו, ואילו בחלק גדול אחר של המקרים כינהו עורכי-התלמוד בכינוי "ההוא סבא".

אמנם, אפשר לבוא ולטעון, שמדובר בשכבות עריכה שונות של התלמוד:

עורך אחד כינה באופן עקבי ומוחלט את אליהו בשמו, ועורך אחר כינה באופן עקבי ומוחלט בכינוי "ההוא סבא".

כמו-כן אפשר לטעון שהיה זה עורך אחד, ומסיבה כלשהי ראה לחלק בין המקרים, והיה לו קו מנחה מסוים, מתי לכנותו בכינוי "ההוא סבא", ומתי להזכירו בשמו, אליהו (וכך נראה בפרק הבא במאמרנו).

אך נראה לנו סביר יותר – וכך משתמע שהבינו כל יתר הפרשנים¹⁰ (למעט שפירא, אשר נראה את דבריו בפרק הבא) – לדגול באפשרות השנייה:

כאשר אליהו הנביא הופיע ללא "תחפושת", אז עורכי-התלמוד כינו אותו בשם אליהו, וכאשר אליהו הנביא החליט להתגלות מסיבה כלשהי בדמות סבא, אז עורכי-התלמוד, בהתאם לכך, כינו אותו "ההוא סבא". לפי הבנה אפשרית זו נתנהל במהלך מאמרנו.

3. מדוע מופיע "ההוא סבא" בשם זה ולא בשמו האמיתי?

פרק זה נחלק לשני חלקים:

תחילה נברר, כיצד השיטה, הגורסת כי "ההוא סבא" הוא אליהו הנביא – מתמודדת עם השאלה, שהצגנו בכותרת לפרקנו, ואחר כך נברר, כיצד השיטה הגורסת, כי "ההוא סבא" אינו אליהו הנביא – מתמודדת עם שאלה זו.

לסוברים, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא

שפירא¹¹ סובר כאפשרות הראשונה, שהצגנו בפרק הקודם. לדעתו, "ההוא סבא" זהו רק כינוי ספרותי לאליהו הנביא, כינוי שנתנו לו עורכי-התלמוד, ואילו באירועים שהתרחשו במציאות – אליהו הנביא התגלה בלי שום "תחפושת".

בהתאם לכך צריך הוא להתמודד עם השאלה, מדוע בחלק מן המקרים בתלמוד – אליהו הנביא

9. ואף פה אנו יכולים להתלבט בין שתי אפשרויות: אפשרות ראשונה היא, שבאירועים, אשר בהם הופיע "ההוא סבא", ידעו הנוכחים במהלך אירועים אלו, שהסבא שלפניהם הוא אליהו הנביא, אלא שזכו לראותו רק בדמות סבא, ולא בדמותו המקורית של אליהו הנביא. אפשרות שנייה היא, שבאירועים אלו הנוכחים באירועים לא ידעו כל עיקר, שהסבא שלפניהם הוא אליהו הנביא, אך לפני עריכת האירועים בתלמוד הבבלי ותייעדם – התגלה הדבר לעורכי-התלמוד, ועל כן כינהו בביטוי המיוחד "ההוא סבא", שייחודו לאליהו הנביא, כאשר הוא הופיע בדמות סבא. [ובדברי קונפורטי (ג' קונפורטי, 'יסוד עולם', ספונות: מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח, ג, יח (תשמ"ה), עמ' 267) – מצאנו דרך, הקרובה לאפשרות השנייה, שכתב: "יש שמתדמה לו לזקן ולא ידע בו שהוא אליהו רק (=אלא) כשנסתלק הימנו".]

10. לדוגמה: ש' אלגאזי, גופי הלכות, אומיר ת"מ, אות קסו, עמ' לב ע"ב-ל"ג ע"א; קונפורטי (לעיל הערה 9).

11. ראו צ"א שפירא, מגיד תעלומה: על מסכת ברכות, בני-ברק תשס"ג, עמ' סג-סד.

קיבל את הכינוי הספרותי "ההוא סבא", ולא כונה כביתר המקומות – בשמו, אליהו. שפירא ענה על כך וכתב, שהטעם לכינוי הספרותי הזה הוא, שכאשר אליהו הנביא מוזכר במקום שאינו לטובה, אז אין מזכירין שמו בפירוש, אלא משתמשים בכינוי, כגון "ההוא סבא". אמנם, נראה לנו די בבירור, לאחר שעברנו ובדקנו את כל הופעותיו של "ההוא סבא" בתלמוד, שאין השערה זו עומדת כל-עיקר במבחן-המציאות.

באפשרות השנייה, שהצגנו בפרק הקודם – נראה, שכל יתר הפרשנים דוגלים, כאמור, בדעה, שכאשר מוזכר בתלמוד "ההוא סבא", הרי שאלהו הנביא הופיע בפועל במקומות אלו ב"תחפושת" כדמות סבא.

בהתאם לכך יש צורך לבאר, מדוע אליהו הנביא התגלה בחלק מן המקרים המתוארים בתלמוד בדמות "ההוא סבא", ולא התגלה, כביתר המקומות בתלמוד, כמות שהוא וללא "תחפושת".

כתב על כך אלגאזי,¹² שלדעת הסוברים, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא, הסיבה לעובדה, שהוא התגלה לעתים בדמות "ההוא סבא" ולא התגלה כמות שהוא, מכיוון שבאותן הפעמים לא הייתה זכות לרואים אותו, ולכן אף-על-פי שהיה אליהו הנביא מתגלה להם, הוא לא היה נגלה בדמותו, אלא היה נגלה בצורת זקן אחד, ולא היה מגלה להם, שהוא אליהו הנביא.

הסבר נוסף מובא בדברי קונפורטי,¹³ שכתב ש"כל חד וחד לפום מעלתו": יש כאלו שהיו בדרגה גבוהה, ועל כן זכו לגילוי אליהו ממש כפשוטו, ויש שהיו בדרגה נמוכה יותר, ולכן זכו לגילוי אליהו הנביא רק בדמות "ההוא סבא".

לסוברים, ש"ההוא סבא" הוא לא אליהו הנביא

דעה זו סוברת, שמדובר בכינוי שניתן לאיש זקן (וחכם).¹⁴ לדעה זו ודאי לא מדובר בדמות אחת יחידה בלעדית, שקיבלה את הכינוי הזה, שהרי דמות זו מופיעה במשך דורות רבים.¹⁵ כל פעם שהייתה דמות, שהצדיקה את קבלת הכינוי "ההוא סבא", הרי היא כונתה כך. (כמובן, לעומת זאת, לסוברים, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא, ודאי, שאין הפתעה בכך שאליהו הנביא התגלה במקומות ובזמנים שונים).

אך יש מקום לשאול: מדוע התלמוד לא מכנהו בשמו, אלא מסתפק בתיאור יבשי, שמשמעותו "אותו זקן"?¹⁶

אורנשטיין¹⁷ טוען, שהביטוי "ההוא", שבא פעמים הרבה בש"ס בצמוד לשם תואר מסוים (כגון ההוא סבא, ההוא ינוקא, ההוא כובס ועוד) – מעיד, שאותו הנעלם והמסתתר בשם המוסווה (סבא, ינוקא, כובס ועוד), היה ידוע ומוכר בציבור, וברור, שגם שמו האמיתי היה ידוע לחכמים.

12. ראו אלגאזי (לעיל הערה 10).

13. ראו קונפורטי (לעיל הערה 9).

14. על-פי פדרבוש (לעיל הערה 5). וכך גם דעתו של ח"י קהוט (נתן בן יחיאל, ספר ערוך השלם², מהדורת ח"י קהוט, וינה תרפ"ו, ערך סב).

15. בדיקת ההופעות של "ההוא סבא" בתלמוד מצביעה על כך שהוא מופיע בדורות שונים, מתחילת תקופת האמוראים ועד סופה.

16. "ההוא" =אותו, "סבא" =זקן (מתוך ע"צ מלמד, מלון ארמי-עברי לתלמוד בבלי, ירושלים תשנ"ב).

17. ראו אורנשטיין (לעיל הערה 2), עמ' 854-853, 884.

עם זאת, העלימו את שמו מסיבות, הידועות להן ובלתי-ידועות לנו. אורנשטיין שיער, שהסיבות העיקריות, שהניעו את עורכי-התלמוד להעלים את שמו, הן פוליטיות או מוסריות:

סיבות פוליטיות – היינו, מפאת השלטון העוין, שעקב ובלש אחרי מעשי החכמים ונאמנותם לשלטון. ומשום-כך היה צורך בזהירות-יתר לשמור בסוד שמות של חכמים מסוימים, שמעשיהם ודיבוריהם היו עלולים לעורר חשד מסוים אצל השלטון.

סיבות מוסריות – היו אנשים, שהיה להם יד ושם בתורה, אולם מעשיהם לא היו נאים, ולכן לא נזכרו שמותיהם – כדי לכסות על ידי כך על מעשי-חכמים שאינם מהוגנים.

פדרבוש¹⁸ שיער, שהנימוק לעילום-השם הוא בגלל מידת הענווה: לדעתו, לפעמים הסתירו את שמותיהם, משום שלא רצו להתגאות בתורתם ובחכמתם, ומה שנשאר מהלכותיהם ושמועותיהם בספרות התלמודית – נמסר בצורה אלמונית.

אמנם, לדעתנו, נראה לבאר ביאור פשוט יותר את הסיבה להעלמת שמו האמיתי של אותו זקן: כנראה, הסיבה היא, פשוט, כי אין צורך ותועלת בכך. בכל האירועים, שמוזכר בהם "ההוא סבא". מדובר, כנראה, בזקן סתמי, שהזדמן במקרה לבית-המדרש וכדומה, והוא לא היה חכם ידוע ומפורסם – כמו התנאים והאמוראים המצוינים בשם¹⁹.

בנוסף ל"ההוא סבא" – יש בתלמוד הבבלי עוד צירופים רבים של "ההוא", המופיעים פעמים רבות, כגון ההוא גברא, ההוא מדרבנן, ההוא כובס, ההוא טייעא, ההוא צדוקי, ההוא תלמידא, ההוא סמיא, ההוא מינא, ההוא ארמאה, ההוא נכרי, ההוא פילוסופא, ההוא סבתא, ההוא איתתא: כשם שבכל המקרים הללו לא ראה התלמוד צורך ותועלת בציון שם, ולכן לא טרח לצייןם בשם, כך, לדעתנו, הוא הדין בעניין "ההוא סבא".

ונציע השערה נוספת: יהודה ליב בארגעס²⁰ כתב על הכינוי "ההוא מרבנן", ש"הוא תלמיד חכם, אשר מסדרי הגמרא שכחו (את) שמו".

אולי אפשר בדרך זו אף להציע, שזו הסיבה לכינוי "ההוא סבא", המופיע לרוב בבבלי, היינו, שמדובר בתלמיד חכם מבוגר ובא בימים, שמסדרי הגמרא שכחו את שמו, ועל כן כינוהו בכינוי "ההוא סבא".

4. הוכחות ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא

סביר מאוד, לכאורה, להניח, שכל לומד תלמוד ממוצע, שלא שמע על המסורת הפרשנית שהצגנו קודם, אשר ייתקל בכינוי "ההוא סבא" בתלמוד, לא יעלה על דעתו, שמדובר באליהו הנביא.

אכן זו היא גם הנחת-היסוד בפרק שלפנינו.

הנחת-היסוד היא, שאם אין קבלה ברורה בידינו, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא, הרי, פשוט, ש"ההוא סבא" הוא כתרגומו "אותו זקן".

18. ראו פדרבוש (לעיל הערה 5), עמ' 78. כך משתמע בוודאות מדבריו שם.

19. לפי דרך פרשנית זו אף נבאר, שמשמעותה של ה"א הידיעה המופיעה בתחילת הכינוי "ההוא סבא", אינה כמו הידוע הרגיל, אשר מִפְּנֵה לדבר ידוע ומפורסם, ובמקרה שלנו מִפְּנֵה כלפי סבא ידוע ומפורסם (כביאורו של אורנשטיין). אלא כאן מדובר ביידוע הקטפורי, אשר בו ה"א הידיעה מצביעה קדימה אל מה שיבוא (כגון: האיש, העומד שם בפניה).

20. ראו י"ל בארגעס, המגיד, 12, 25 (תרכ"ח), עמ' 197.

כיוון שכך, המוציא מחברו עליו הראיה, ולכן ננסה למצוא בפרק שלפנינו הוכחות וסימוכין לסברה, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא. להלן נציג הוכחה אחר הוכחה, ונראה, אם אפשר לדחות את ההוכחות, וכיצד.

הוכחות מהסוגיה בחולין ו ע"א ודחייתן

בסוגיה במסכת חולין, אשר מובא בה, שגזרו על כותים ועשאו כעובדי כוכבים גמורים, מובא: ומ"ט גזרו בהו רבנן?

כי הא דר"ש בן אלעזר – שדריה ר"מ לאתויי חמרא מבי כותאי.

אשכחיה ההוא סבא. א"ל ושמת סכין בלועך, אם בעל נפש אתה (משלי כג, ב).

הלך ר"ש בן אלעזר וספר דברים לפני ר"מ, וגזר (ר' מאיר) עליהן.

געזונדהייט²¹ טען, שמסוגיה זו ישנן שתי הוכחות, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא, ונראה לנו, שאפשר לדחות בקלות את שתי הוכחותיו, כדלהלן:

ההוכחה הראשונה

געזונדהייט טען, שמהעובדה, שבסוגיה זו לא הוזכר כלל, שרבי שמעון בר-יוחאי אמר ל"ההוא סבא", שהוא הולך ליקח יין מן הכותים, אלא רק נאמר, שכשהלך רבי שמעון בר-יוחאי ליקח יין מבין הכותים, מצא אותו "ההוא סבא" והמליץ לו בחום שלא לקחת מהם יין.

ומניין ידע "ההוא סבא" – אם אכן היה אדם רגיל – שרבי שמעון בר-יוחאי הולך ליקח יין מבין הכותים? אלא ודאי, ש"ההוא סבא" שבסוגיה זו לא היה זקן, בן-אנוש רגיל, אלא היה אליהו הנביא, ודברים הנסתרים מאתנו – גלויים הם לפנינו, ולכן הוא ידע, שלמטרה זו של לקיחת יין מן הכותים – הולך רבי שמעון בר-יוחאי.

דחיית ההוכחה

ייתכן, שרבי שמעון בר-יוחאי כן אמר ל"ההוא סבא", שהוא הולך ליקח יין מן הכותים, אלא שעורך התלמוד לא ראה צורך לציין בפרוטרוט את כל מכלול הנתונים (השוליים) שאירעו בפועל, ואף נתון זה – בכללם.

כמו-כן, אף אם נאמר, שעורך-התלמוד תיאר במדויק את אשר התרחש, ובאמת רבי שמעון בר-יוחאי לא אמר ל"ההוא סבא" להיכן הוא הולך, אף-על-פי-כן ייתכן, שמתוך הקשר הסיטואציה באירוע הנ"ל – כל יהודי, שהיה נוכח שם, היה מבין להיכן ולשם-מה הלך רבי שמעון בר-יוחאי. לפיכך אין שום מקום לטעון ולהוכיח מכאן, ש"ההוא סבא" היה אליהו הנביא.

ההוכחה השנייה

געזונדהייט טען, שמסוגיה זו רואים בבירור, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא – בגלל העובדה, שסמכו עליו לחשוש ממעשי-הכותים, וגזרו עליהם, שייחשבו כעובדי כוכבים גמורים. אילו היה זה סתם זקן, שהיה מדבר כנגד הכותים, לא היו מייחסים חשיבות לדבריו, אך מכיוון שאותו זקן היה אליהו הנביא בכבודו ובעצמו, לכן סמכו על דבריו והסיקו את המסקנות הנכונות כלפי

21. י' געזונדהייט, תפארת יעקב: ...הידושים על מסכת חולין, א, ירושלים תש"ל, עמ' 38.

הכותים.

דחיית ההוכחה

גם הוכחה זו מבוססת על יסוד רעוע ביותר: אין הכרח להיות אליהו הנביא – על מנת לומר דעה הגיונית ומשכנעת. אם "ההוא סבא" איננו אליהו הנביא, אין זאת אומרת, שהוא זקן עם-הארץ; ייתכן בהחלט, שמדובר בדמות תורנית בעלת מעמד מכובד, שבעקבותיה גזר רבי מאיר על הכותים, שייחשבו כעובדי-כוכבים גמורים.

יתר על כן, בהמשך הסוגיה שם מובא מיד בסמוך הקטע הבא, אשר נראה, שמפריך לחלוטין את ההוכחה השנייה:

מאי טעמא?

אמר רב נחמן בר יצחק דמות יונה מצאו להן בראש הר גריזים, שהיו עובדין אותה, ור"מ – לטעמיה, דחייש למיעוטא, וגזר רובא אטו מיעוטא.

התלמוד שואל "מאי טעמא". משמעות השאלה היא, מה הטעם, שרבי מאיר גזר על הכותים. מוכח מכאן, שרבי מאיר לא הסתמך באופן מוחלט על דברי "ההוא סבא", אלא דברי "ההוא סבא" רק עוררו ושימשו כקטליזטור לרבי מאיר לחקור את מעשי-הכותים, עד שמצא שהיו עובדים לדמות יונה, ואז, ורק אז, גזר עליהם רבי מאיר. אם "ההוא סבא" היה לא אחר מאשר אליהו הנביא, וכי לא היה די בכך – כדי לשכנע את רבי מאיר לגזור על הכותים?²²

הוכחה מהסוגיה בשבת כג ע"ב ודחייתה

בסוגיה במסכת שבת, העוסקת בעניין הדלקת נרות שבת, מובא:

דביתהו דרב יוסף הות מאחרה ומדלקת לה.

אמר לה רב יוסף: תניא לא ימיש עמוד הענן יומם ועמוד האש לילה (שמות יג, כד). מלמד, שעמוד ענן משלים לעמוד-האש ועמוד-האש

22. אמנם ניתן לדחות את דבריו ולומר, ש"לא בשמים היא", ואין להסתמך על מסר משמים. אף-על-פי שר' מאיר קיבל מסר ברור וחד-משמעי מאליהו הנביא, הוא לא הסתמך באופן מוחלט על דבריו ודרש וחקר את הדבר היטב. תפקידו של אליהו הנביא היה לעורר את רבי מאיר לפעול, כיוון שמסתבר, שלולא אליהו הנביא – לא היה רבי מאיר קם פתאום ופועל בעניין הכותים. למען מטרה זו – לעורר, אך לא לפסוק – בא אליהו הנביא.

כמו-כן ניתן לומר, שאכן רבי מאיר הסתמך על דברי אליהו הנביא לחלוטין, אך התלמוד מבהיר לנו מה הוא טעמו של אליהו הנביא, לאחר שכבר ראינו וקיבלנו את הדין, שהביא לנו אליהו הנביא.

עוד ניתן בכלל לומר, על-פי דיוק סביר ביותר בלשון הסוגיה, שאליהו הנביא כלל לא הורה לאסור ולגזור על הכותים מעיקר הדין, אלא רק ממידת-חסידות לחסידים ובעל-נפש, ואילו התלמוד מבאר לאחר מכן, מדוע רבי מאיר ראה לגזור מעיקר הדין ולכולי עלמא.

גם עוד ניתן לדחות את דבריו: ייתכן, שיש כאן שתי שכבות עריכה שונות של הסוגיה. ייתכן, שהקטע הראשון שהבאנו ("ומ"ט... עליהן") הוא מהשכבה הראשונה של הסוגיה, ו"ההוא סבא" הוא אכן אליהו הנביא, ואילו מאוחר יותר נוספה שכבה שנייה ("מאי טעמא... מיעוטא"), שהעורך שלה לא הבין/ידע/הסכים, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא, ואשר על כן ראה צורך לברר, מה הטעם, שגזרו על הכותים, שהרי לדעתו, לא ייתכן, שסתם כך סמכו על זקן אנונימי וגזרו על הכותים.

עוד ניתן לטעון, ששתי השכבות הללו לא נוצרו זו על גב זו, אלא הן שני קטעים נפרדים ועצמאיים, המשקפים מסורות שונות לחלוטין מדוע ובעקבות מה גזרו על הכותים, ואילו עורך הסוגיה שלפנינו צירף אותם וקשר אותם זה לזה, ובטעות. [אמנם, על דרך זו ניתן אף לטעון, שעורך הסוגיה נהג כראוי, וביארנו לסוגיה הוא המוטעה. ייתכן, שהעורך הביא שני מקורות שונים וחולקים, המבארים מה הטעם, שגזרו על הכותים, ושני מקורות אלו פותחים במילים "מאי טעמא" ומתייחסים לתחילת הסוגיה, לאותה נקודת-מוצא, ולא כמו שביארנו, כמו שנראה בפשטות בהבנת הסוגיה, שהקטע השני מבאר את סיום הקטע הראשון שקדם לו]. מכל מקום, סוף-סוף המוציא מחברו עליו הראייה, והוכחה מוחלטת מסוגיה זו, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא – אין לנו כאן.

משלים לעמוד הענן.

סברה לאקדומה,

אמר לה ההוא סבא: תנינא, ובלבד שלא יקדים ושלא יאחר.

ה"שפת-אמת"²³ טען, שאפשר להתרשם מסוגיה זו, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא:

בסוגיה מבואר, שאשתו של רב יוסף רק סברה וחשבה בלבה להקדים את שעת הדלקת נרות שבת, ועדיין לא עשתה מעשה זה בפועל, ומיד בא "ההוא סבא" ואמר לה, שְׁאַל לה לעשות כן, שהרי שנוי בברייתא, שאין להקדים כל כך את שעת ההדלקה.

ומניין ידע "ההוא סבא" את אשר חשבה בלבה לעשות?

מסתבר, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא, וביכולתו לדעת – מה שאין זקן רגיל מסוגל לדעת – את אשר בלב האנשים. לכן אף מובן לדעתו של ה"שפת אמת", מדוע רב יוסף, בעלה, שלא חשש וכן העיר לה על טעותה, כאשר איחרה בפועל את שעת ההדלקה, לא העיר לה על כוונתה להקדים את שעת ההדלקה, כיוון שטרם עשתה מעשה, והוא לא היה יכול לדעת את אשר חשבה בלבה.

דחיית ההוכחה

וייס²⁴ דחה את דברי ה"שפת-אמת", שהסתמך על כך שהמילה "סברה" הכוונה למחשבה גרידא – באמצעות דברי הגמרא הבאים בברכות ח ע"ב:

רב ביבי בר אביי סבר לאשלומינהו לפרשייתא דכולא שתא במעלי יומא דכפורי.

תנא ליה חייא בר רב מדפתי: כתיב ועניתם את נפשתיכם בתשעה לחדש בערב... (וי' כג, לב).

מקטע זה מתבאר ביאור חד-משמעי, ש"סבר" אינו מחשבה בלבד, שהרי רב ביבי בר אביי אינו קורא מחשבות אדם, אלא על כורחנו, "סבר", היינו שחשב, ואף אמר בקול, שבדעתו לעשות כן.

הוכחה לשוניית ודחיית

לדעתו של הרב שמואל ה' חביב,²⁵ הלשון "אשכחיה" גרמה להיווצרות הדעה הפרשנית, הסוברת ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא:

לישנא דאשכחיה קשיתינהו לפרושי כד, משום דר"ל דכעין מציאה פתאומית מצאו אותו סבא, ואי בכל זקן מיירי, לא שייך האי לישנא, ואין זה כי אם באליהו שהוא מלאך, דאף אין איש שם כהרף-עין נמצא לפניו.

אפשר אף להמשיך ולהרחיב כיוון זה ולטעון, שלא רק הלשון "אשכחיה" גרמה להיווצרות פירוש זה, אלא כל סוגי הלשונות, המוזכרים בעניין הופעותיו של "ההוא סבא" בתלמוד, המורים על

23. יא"ל אלתר, שפת אמת על הש"ס, א, ירושלים תשנ"ו, שבת כג ע"ב, עמ' 71.

24. ד"י וייס, ספר מגדים חדשים: חידושים וביירוים, הערות והארות על מסכת שבת, ירושלים תשנ"ב, עמ' ע.

25. דעתו הובאה אצל קונפורטי (לעיל הערה 9), עמ' 47.

פתאומיות והפתעה (כגון "פגע ביה", ואולי אף "אתאי"), מוליכים להיווצרותו של פירוש זה.²⁶

דחיית ההוכחה

הלשון "אשכחיה" מצויה פעמים רבות מאוד בתלמוד, כשמדובר באיש פלוני, שמצא איש אלמוני, כגון רבינא אשכחיה למר בר רב אשי (ברכות לו ע"א), ועל-כן אין מקום לבוא ולטעון, שלשון זו ייחודית לדמות על-אנושית המגיחה במפתיע (וכך גם בנוגע לשונות "פגע ביה" ו"אתאי").²⁷

הוכחה עניינית מאופי פעילותו ודחייתה

בחלק ניכר מהופעותיו של "ההוא סבא" בתלמוד הבבלי נוצר הרושם, שאכן מדובר בדמות חריגה ומיוחדת. בחלק גדול מאוד מהמקרים, שהוא מופיע בהם, הוא בא לפתור בעיה הלכתית (בדרך כלל באמצעות הבאת מקור תנאי), ובחלק מן המקרים הוא בא לבאר דעות לא מובנות; לפעמים הוא בא לתרץ קושיות, ולעתים הוא בא לבטא רעיון דתי, מוסרי או רוחני. בדרך כלל, הרושם בהרבה מהופעותיו הוא, שהוא בא ל"הציל" את המצב, ובחלק מן המקרים הוא אף מגיה ומופיע פתאום לשם כך.

כל הדברים הללו בודאי יוצרים ומחזקים את הרושם, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא. דברים ברוח זו כתב פדרבוש:²⁸

על-פי רוב הוא מופיע כאישיות מוסרית נעלה ומלומד, מהולל בחוגי חכמי-ישראל... מתגלה לפעמים באופן מסתורי בשעת צרה...

דחיית ההוכחה

אם הייתה לנו רק הוכחה זו, סביר, שלא היינו מעלים על דעתנו לפרש, שמדובר באליהו הנביא. בסך-הכל יש כאן רק יצירת רושם קל, שמדובר בדמות מיוחדת. אפשר לטעון בנקל, שכל דמות סמכותית תורנית יכלה לעמוד בהצלחה בקריטריונים אלו, ועל כן אפשר בהחלט לטעון, שמכאן ליתא ראייה.

הוכחה ממשמעות הכינוי עצמו ודחייתה

לרנר²⁹ בדיונו בתואר-הכינוי 'אבא' הצמוד לעתים לאליהו ("אבא אליהו") כותב:

...לא קשה לשער שתואר-כינוי זה (אבא אליהו) ניתן לאליהו הנביא עקב זקנותו המופלגת. יש לזכור שאליהו הנביא לא מת (השווה מל"ב ב: יא), ולפיכך אין לך איש מאישי המקרא המצטיין בזקנה מופלגת, והמופיע בהזדמנויות שונות בימי חז"ל, כאליהו הנביא. זוהי כנראה גם דעתם של המפרשים האלמונים ששיטתם הובאה בתוספות... לפחות בדמיון

26. ארבע פעמים נאמר בתלמוד "אתא ההוא סבא", פעמיים נאמר "אשכחיה ההוא סבא", ופעם אחת נאמר "פגע ביה ההוא סבא".

27. וכך דחה בפשטות קונפורטי (לעיל הערה 9), עמ' 47-48.

28. ראו פדרבוש (לעיל הערה 5), עמ' 78.

29. ראו מ"ב לרנר, 'להקד הכינויים והתארים: א: אבא', מ"ע פרידמן ומ' גיל (עורכים). מחקרים במדעי היהדות (תעודה, ד), תל-אביב תשמ"ו, עמ' 108-109.

העממי נתפס אליהו הנביא בהתגליותיו השונות כמי שמופיע 'בדמות חד סב'. ייתכן, אפוא, שתואר-הכינוי 'אבא', שלעניות דעתנו ניתן לזקנים מכובדים, ניתוסף לשמו של אליהו הנביא לציין את זקנותו.

לדעתו, הכינוי "ההוא סבא" עצמו רומז במובהק לאותו זקן מפורסם ומיוחד, החריג בזקנותו המופלגת, הלא הוא אליהו הנביא, שיחי כבר מאות שנים בתקופת התלמוד.

דחיית ההוכחה

מובן, שהוכחה זו היא חלשה, ואין בכוחה להוכיח הוכחה משכנעת, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא.

התלמוד מלא בכינויים כדוגמת "ההוא סבא" – כגון ההוא מדרבנן, ההוא גברא, ההוא ינוקא, ההוא כובס – וכשם שכינויים אלו אינם רומזים לדמות ברורה מובהקת וידועה, כך גם אפשר בקלות להתרשם, שהוא הדין בכינוי "ההוא סבא", שאנו דנים בו, המכוון לזקן כלשהו, שנכח באירוע, שעורכי-התלמוד לא ראו צורך ותועלת לציינו בשמו.

הוכחה מפסיקתא דרב כהנא ודחייתה

בפסיקתא דרב כהנא³⁰ מובא:

חד זמן אתא אליהו זכו' (=זכור) לטוב לגביה בדמות סב חד.³¹

הרי לנו, שאליהו הנביא מתגלה לעתים בדמות סבא!³²

דחיית ההוכחה

ראשית, כל דיונו מתרכז בביטוי "ההוא סבא", המופיע בתלמוד הבבלי, ונהירים הדברים, שאין זה פשוט כל-עיקר להביא ראיה ממקורות חז"ל אחרים, שנערכו בתקופה שונה ועל-ידי עורכים שונים – לפענוח הנאמר בתלמוד הבבלי.

שנית, אפשר לטעון, שאדרבה – דווקא פה מודגש, שאליהו הנביא בא והתגלה בדמות סבא, ומכך אתה למד, שבשאר כל המקומות, שבהם עורך הטקסט לא ציין לנו זאת, אדרבה הסבא איננו אליהו הנביא, שהרי אם באליהו הנביא עסקינן, היה עורך הטקסט נוהג כמנהגו ומציין זאת במפורש. לכן, נטען כנגד ההוכחה הנ"ל: היכא דאיתמר – איתמר, והיכא דלא איתמר – לא איתמר, וכנראה, בדווקא לא איתמר.

לאחר סקירת כל ניסיונות ההוכחות, ש"ההוא סבא" זהו אליהו הנביא, לא עלה בידינו להביא הוכחה משכנעת וחד-משמעית לכך, ואת כל ההוכחות שהבאנו – עלה בידינו לדחות.

אמנם, אפשר לבוא ולטעון, שעל אף העובדה, שכל הוכחה שהבאנו – ניתנת לדחייה כמו שהראינו, מכל מקום, על-פי הצטברות כל ההוכחות הנ"ל יחדיו – אפשר להסיק, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא, אך נדגיש, שהרושם הזה הוא רושם קל ולא מאוד משכנע, ובוודאי אינו מחייב בהכרח.

30. פסיקתא דרב כהנא: על-פי כתב יד אוקספורד ושנויי נוסחאות², מהדורת ד' מנדלבוים, א, נויארק תשמ"ז, עמ' 196-197.

31. ובהערה שם מצויין, שבכתב-יד כרמולי הגרסה היא: חד סבא.

32. וכמוכּוּב, כל הוכחתנו זו תקפה רק על-פי המסקנה, שצידדנו בה בסוף פרק 2.

כעת נפנה לראות, אם יש הוכחה מוחלטת לכיוון ההפוך, היינו, אם יש הוכחה חד-משמעית לדעה, ש"ההוא סבא" איננו אליהו הנביא; אם נמצא הוכחה כזו, הרי שהרושם, שקיבלנו עד כה, ייחשב חסר-משמעות.

5. הוכחות ש"ההוא סבא" איננו אליהו הנביא

בפרק זה של מאמרנו נחפש למצוא הוכחה ברורה, שתראה לנו ש"ההוא סבא" איננו אליהו הנביא.

הוכחה מעימות סוגיות מקבילות (כתובות ונדרים) ודחייתה

הסיפור המפורסם על רבי עקיבא ובתו של כלבא שבוע – מוזכר בשתי סוגיות מקבילות בתלמוד:

כתובות סב ע"ב – סג ע"א	נדרים נ ע"א
ר"ע רעיא דבן כלבא שבוע הוה. חזיתיה ברתייה דהוה צניע ומעלי. אמרה ליה: אי מקדשנא לך אזלת לבי רב? אמר לה אין. איקדשא ליה בצינעה ושדרתייה. שמע אבוה, אפקה מביתיה, אדרה הנאה מנכסיה.	ר' עקיבא איתקדשת ליה ברתייה (דבר) דכלבא שבוע. שמע (בר) כלבא שבוע, אדרה הנאה מכל נכסיה... אמרה ליה: זיל הוי בי רב.
אזיל יתיב תרי סרי שנין בבי רב.	אזל תרתי סרי שנין קמי דר' אליעזר ור' יהושע.
כי אתא אייתי בהדיה תרי סרי אלפי תלמידי.	למישלם תרתי סרי שנין קא אתא לביתיה.
שמעיה לההוא סבא דקאמר לה: עד כמה קא מדברת אלמנות חיים.	שמע מן אחורי ביתיה דקאמר לה חד רשע לדביתהו: שפיר עביד לך אבוך. חדא, דלא דמי לך. ועוד, [שבקך] ארמלות חיות כולהון שנין.
אמרה ליה אי לדידי ציית, יתיב תרי סרי שני אחריני... .	אמרה ליה: אי צאית לדילי, ליהוי תרתי סרי שנין אחריני... .

"חד צורבא מרבנן במצרים"³³ טען, שאפשר, לכאורה, ללמוד מהקבלת שתי הסוגיות הללו, ש"ההוא סבא" המוזכר בכתובות הוא, בעצם, אותו "חד רשע" המוזכר בנדרים, ולכן משתמע בבירור, ש"ההוא סבא" הוא ודאי לא אליהו הנביא.

דחיית ההוכחה

אלגאזי³⁴ דחה זאת והשיב, שייתכן ששתי הסוגיות אינן מקבילות ואינן מתארות מקרה זהה. ייתכן, לדעתו, ששתי הסוגיות מתארות שני מעשים שונים לחלוטין:

33. המובא בדברי אלגאזי (לעיל הערה 10).

34. אלגאזי (שם).

אפשר לומר, ש"ההוא סבא" שבסוגיה בכתובות הוא אליהו הנביא (ואליהו הנביא אמר כן – כדי לנסות את בתו של כלבא-שבוע, וגם כדי שתאמר "אי לדידי ציית – ליתבי תריסר שני אחריני" וישמע רבי עקיבא וילך ללמוד), ואילו המעשה המסופר בסוגיה בנדרים היה מעשה אחר, שבו דיבר עם בתו של כלבא-שבוע רשע אחד (ומטרתו הייתה להשניא את ר"ע עליה).

הוא חיזק את דבריו בכך שאפשר לראות בבירור, שגם תוכן דבריהם שונה בשתי הסוגיות: בסוגיה בכתובות – האדם, ששוחח עם בתו של כלבא שבוע, אמר לה רק "עד כמה קא מדברת אלמנות חיות" (כדי לנסותה), ותו – לא.

לעומת זאת, בסוגיה בנדרים, האדם ששוחח עמה – התריס כלפיה דברים באומרו: "שפיר עביד לך אבוך: חדא, דלא דמי לך, ועוד, שבקך ארמלות חיות כולהון שנין" (ומטרת דברים אלו אינה לנסותה, אלא להביא לידי שנאה שתשנאהו).

הוכחה מהסוגיה במכות יא ע"א ודחייתה

בסוגיה במכות מובא:

...כדי שיתפללו על בניהם שלא ימותו.

טעמא – דמצלו, הא לא מצלו – מייתי. מאי הוה ליה למעבד?...

אמר (ליה) **ההוא סבא**: מפירקיה דרבא שמיע לי, שהיה להן לבקש רחמים על דורן – ולא בקשו.

כי הא דההוא גברא דאכליה אריא ברחוק תלתא פרסי מיניה דר' יהושע בן לוי, ולא אישתעי אליהו בהדיה תלתא יומי.

אפשר להבין את קטע סוגיה זו בשני אופנים, וממילא, ההוכחה לענייננו תתפרש בשני אופנים שונים:

אפשרות אחת היא לטעון, שדברי "ההוא סבא" הסתיימו במילים "ולא בקשו", והקטע שלאחר מכן ("כי... יומי") הובא ונאמר על-ידי עורכי-התלמוד.

אם כך הוא הפירוש, הרי שאכן קשה לומר, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא, כיוון שלפי זה ייצא דבר תמוה: כשתיארו עורכי-התלמוד את דברי "ההוא סבא", ציינו אותו בכינוי "ההוא סבא", ולאחר-מכן בתוך כדי דיבור, כשהביאו את המעשה על אליהו הנביא, ציינו אותו בשמו.

אפשרות שנייה היא לטעון, שדברי "ההוא סבא" הסתיימו במילה "יומי", היינו ש"ההוא סבא" בעצמו הביא את המעשה באליהו הנביא כחיזוק וכסיוע לדבריו.

לפי פירוש זה, ודאי וודאי לא ייתכן, ש"ההוא סבא" אכן הוא אליהו הנביא!³⁵

דחיית ההוכחה

אפשר לטעון, שההבנה האפשרית הראשונה שהוצגה קודם היא הנכונה, ולפי זאת, אפשר אף לדחות את ההוכחה:

דברי "ההוא סבא" הסתיימו במילים "ולא בקשו", והקטע שלאחריו ("כי... יומי") הובא ונאמר על-ידי עורכי-התלמוד – על מנת לחזק לנו, הלומדים, את משמעות דברי "ההוא סבא". "ההוא

35. את שתי ההבנות האפשריות הללו ואת ההוכחה, היוצאת מהם לבדוננו – הביא קונפורטי (לעיל הערה 9), עמ' 267.

סבא" ביאר לנו, מדוע עלולים הכהנים הגדולים למות: מכיוון שלא ביקשו רחמים על דורם, אף-על-פי שהיו מסוגלים לכך. עורכי-התלמוד הביאו לנו סיוע וחיזוק לכך והדגישו בפנינו, עד כמה התנהגות זו (לעזור לאחרים, אם מסוגלים לכך) חשובה ומשמעותית ל"ההוא סבא", שהרי הוא עצמו, אליהו הנביא, הקפיד על ריב"ל, שבאשמתו (שלא התפלל) נאכל אדם על-ידי אריה. לכן הראו לנו עורכי-התלמוד, ש"ההוא סבא" הוא נאה דורש ונאה מקיים. אדרבה, מהעובדה, שעורכי-התלמוד הביאו ראיה מאליהו הנביא לדברי "ההוא סבא" – משמע, ש"ההוא סבא" אכן הוא אליהו הנביא, שאם לא כן, אין כל טעם להביא ראיה מפלוני על אלמוני.³⁶

אמנם, בתחילת הסוגיה אליהו הנביא מכונה "ההוא סבא", ובסוף הסוגיה הוא מכונה בשמו, אך אפשר להסביר את שינוי הכינויים כך: בקטע הראשון הוא התגלה, מסיבות השמורות עמו, בדמות "ההוא סבא", אך בקטע השני הוא התגלה ללא "תחפושת", ועל כן, מתועדים הדברים בהתאם לכך.³⁷

אף אם נטען, שההבנה האפשרית השנייה שהוצגה קודם היא הנכונה, אפשר לדחות את ההוכחה:

ייתכן, שדברי "ההוא סבא" הסתיימו במילה "יומי", ולפי זה "ההוא סבא" עצמו הביא את המעשה באליהו הנביא כחיזוק וכסיוע לדבריו, ואף-על-פי-כן אפשר לטעון, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא. מהנימוק הבא:

אליהו הנביא התגלה ב"תחפושת" של סבא ולא היה מעוניין, שיזהו אותו כאליהו הנביא. לכן כשציטט מאורע ידוע, שאירע לאליהו הנביא (היינו שאירע לו בעצמו), לא חשף את זהותו, והתנהג בהתאם ל"תחפושתו" באופן מושלם, וציטט וסיפר כאחד העם את אשר אירע בעבר לאליהו הנביא.³⁸

הוכחות מסוגיות במה מדליקין (שבת לג ע"ב – לד ע"א)

כבר בתחילת מאמרנו הבאנו את דברי הגאונים ובעלי-התוספות, שכתבו שבעקבות סוגיות במה מדליקין, הפירוש, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא – נדחה.

הסוגיה בבמה מדליקין ארוכה מאוד. אפשר להבין, שההוכחה היא מחלקה הראשון של הסוגיה, ואפשר להבין, שההוכחה היא דווקא מחלקה האחרון של הסוגיה.

להלן נצטט תחילה את חלקה הראשון של הסוגיה, ונבאר את ההוכחה ממנה, ולאחר מכן נצטט את חלקה האחרון של הסוגיה, ונבאר את ההוכחה ממנה.

הוכחה מחלקה הראשון של הסוגיה

חלקה הראשון של הסוגיה מתאר את הסיפור הידוע על רבי שמעון בר-יוחאי ובנו שהתחבאו במערה:

...איתבו תריסר שני במערתא.

אתא אליהו וקם אפיתחא דמערתא. אמר: מאן לודעיה לבר יוחי דמית

36. כך דחה פדרבוש (לעיל הערה 5, עמ' 80 הערה 38) בקצרה את ההוכחה הנ"ל.

37. כך מתבארים הדברים מתוך דברי אלגאזי (לעיל הערה 10). (ושוב, על-פי המסקנה, שציידנו בה בסוף פרק 2).

38. אף אפשרות זו כתב אלגאזי (שם).

קיסר ובטיל גזירתיה? נפקו. חזו...

בהדי פניא דמעלי שבתא חזו **ההוא סבא** דהוה נקיט תרי מדאני אסא ורהיט בין השמשות.

– אמרו ליה: הני – למה לך?

– **אמר להו: לכבוד שבת!**

– ותיסגי לך בחד!

– חד – כנגד זכור, וחד – כנגד שמור!

– א"ל לבריה: חזי, כמה חביבין מצות על ישראל...

אפשר להבין, שמקטע סוגיה זו אפשר לדייק, שלא ייתכן, ש"ההוא סבא" הוא אליהו הנביא, שהרי שניהם מוזכרים – גם אליהו הנביא וגם "ההוא סבא" – באותו קטע סוגיה עצמו שבמסכת שבת, ועל כן אם מדובר באותה הדמות, הרי שאין טעם והיגיון לכנותה בשני כינויים שונים באותו הסיפור עצמו.³⁹

דחיית ההוכחה

נראה, שאפשר לדחות ולומר, שאין מכאן הוכחה:

בתחילת הקטע נאמר במפורש, שהיה זה אליהו הנביא, שבא ועמד על פתח המערה, כיוון שעורך הסוגיה אכן רצה, שאנו נדע, שהיה זה אליהו הנביא, שבא ובישר להם בעקיפין שהתבטלה הגזרה.

לעומת זאת, בהמשך הסוגיה עורך הסוגיה אכן סיפר לנו, שרבי שמעון בר-יוחאי ובנו ראו את "ההוא סבא", שאמנם היה באמת אליהו הנביא, אך ייתכן, שהם לא ידעו זאת, ואליהו הנביא הופיע בפניהם "מחופש", על מנת שילמדו זכות על עם-ישראל. אכן, היה זה אליהו הנביא, אך בכוונה הוא הופיע ב"תחפושת", ולכן עורך הסוגיה נקט, ובצדק, את הכינוי "ההוא סבא", שאם לא כן היינו מחמיצים את העוקץ שבסיפור.⁴⁰

הוכחה מחלקה האחרון של הסוגיה

בהמשך הסוגיה בבמה מדליקין מובא תיאור מעשיו של רבי שמעון בר-יוחאי לאחר הנס שנעשה לו:

אמר (רבי שמעון בר-יוחאי): הואיל ואיתרחיש ניסא, איזיל אתקין מילתא...

אמר (=שאל): איכא מילתא דבעי לתקוני?

אמרו ליה (=השיבו לו): איכא דוכתא, דאית ביה ספק טומאה, ואית להו צערא לכהנים לאקופי.

אמר: איכא איניש, דידע דאיתחזק הכא טהרה?

39. כך אולי ניתן לבאר את דעת התוספות, שכתבו בסתמא ללא הבהרת כוונתם: "ואי-אפשר לומר כן בפרק במה מדליקין בעובדא דרבי שמעון בן יוחאי". ואולי ייתכן, שכך הבין החיד"א בדעת בעלי התוספות (ראו חי"ד אזולאי, **פתח עינים**, א, ירושלים תשמ"ו, שבת לד ע"א).

40. ושוב, כמובן, כל דברינו אלו שייכים רק על-פי המסקנה, שצידדנו בה בסוף פרק 2.

א"ל ההוא סבא : כאן קיצץ בן זכאי תורמסי תרומה.
עבד איהו נמי הכי : כל היכא דהוה קשי – טהריה, וכל היכא דהוה רפי –
צייניה.

אמר (בלעג) ההוא סבא : טיהר בן יוחי את בית-הקברות.
אמר לו : אילמלי (לא) היית עמנו, ואפי' היית עמנו ולא נמנית עמנו – יפה
אתה אומר; עכשיו, (כ)שהיית עמנו ונמנית עמנו, יאמרו: זונות
מפרכסות זו את זו, תלמידי חכמים לא כל שכן!!
יהב (רשב"י) ביה עיניה – ונח נפשיה.

מקטע סוגיה זו אפשר להסיק בעליל, ש"ההוא סבא" הוא לא אליהו הנביא, שהרי בסוף הסיפור
נאמר, שרבי שמעון בר-יוחאי תקף במילים חריפות את "ההוא סבא" ואחר כך אף נתן בו את
עיניו, ובעקבות כך הלך לעולמו אותו הסבא. ודאי לא ייתכן, שהכוונה של הכינוי "ההוא סבא"
כאן היא לאליהו הנביא, כיוון שלא ייתכן, שכך נהג רבי שמעון בר-יוחאי כלפי אליהו הנביא.
ואכן כך הדברים אף מופיעים במפורש בדברי הגאונים, שהבאנו בתחילת מאמרנו.⁴¹

דחיית ההוכחה

ההוכחה, שראינו זה עתה, אכן די-משכנעת, ונראה, שרק בדוחק רב מאוד אפשר לדחותה
במישרין, אך נראה, לדעתנו, שאפשר לערער על הוכחה זו ולדחותה בעקיפין:
במקורות, המקבילים לסוגיה זו,⁴² לא מופיעות כלל המילים "ההוא סבא":
בפעם הראשונה שלפנינו בסוגיה, במקום "ההוא סבא" – מופיע במקורות הללו "חד כותי",
ובפעם השנייה שלפנינו, במקום "ההוא סבא" – מופיע במקורות הללו "ספרא". במקורות הללו
מתואר כותי, שחמד לו לצון ולגלג על מעשי רבי שמעון בר-יוחאי. בעקבות מעשיו המתוארים
שם – אכן 'הגיע' לו, שרבי שמעון בר-יוחאי ייתן בו את עיניו.

מכל מקום, נציין, שכל המפרשים קיבלו את ההוכחה האחרונה, שהבאנו מהסוגיה בשבת –
כמוסכמה ברורה, לא התמודדו עמה ולא ניסו לדחותה. הפרשנים כולם קיבלו כעובדה מוגמרת
ומוחלטת, שבסוגיה זו אכן מתבהר ש"ההוא סבא" איננו אליהו הנביא.

6. האם בעקבות הסוגיה בשבת – אף בשאר המקומות נדחתה כליל – האפשרות, שפירוש "ההוא סבא" הוא אליהו הנביא?

בסוף הפרק הקודם עלה בידנו להביא סוף כל סוף ראיה, שמקובל על-ידי הפרשנים לראותה
כחותכת וכחד-משמעית בענייננו. הוכחנו, שמהסוגיה במסכת שבת אפשר להוכיח בוודאות,
ש"ההוא סבא" המתואר שם הוא לא אליהו הנביא.

41. כך גם משתמע, שהבין געזונדהייט (לעיל הערה 21) בדברי בעלי התוספות, וכך ביארו קונפורטי (לעיל הערה 9, עמ' 266) ופדרבוש
(לעיל הערה 5, עמ' 79) את כוונת בעלי התוספות.

42. ירושלמי, שביעית ט/א (הציטוט יובא להלן בפרק האחרון). בראשית רבה (וישלה, פרשה עט, ד"ה ויחן את פני העיר), קהלת רבה
(פרשה י, ד"ה הפך גומץ בו יפול).

כעת, השאלה המזדקרת מיד היא, האם אפשר לגזור גזרה שווה מפענוח הכינוי "ההוא סבא" שבסוגיה שם ולעשותו בניין-אב לכל שאר המקומות, שמוזכר בהם המונח "ההוא סבא", או שמא אפשר לטעון, שאין ללמוד משם על כל שאר המקרים.

מדברי הגאונים, שהבאנו בתחילת מאמרנו – שאמרו: "ולא תעלה על דעתך שמא אליהו הוא, דאמרינן בבמה מדליקין אמר להו ההוא סבא טיהר בן יוחי את הקברות, ובסופה יהב ביה עינא ונח נפשיה" – משמע, שמכוח הסוגיה בשבת, הפירוש, ש"ההוא סבא" הינו אליהו הנביא – נדחה כליל אף ביתר המקומות. לפי הבנת הגאונים, מסתבר, שמונח כה ייחודי כ"ההוא סבא", הרווח מספר רב של פעמים בתלמוד, אינו יכול ללוש משמעויות שונות בסוגיות השונות. אמנם בעל ספר יוחסין⁴³ והחיד"א⁴⁴ סוברים אחרת:

לדעתם, אפשר לומר, שבדרך כלל, כשמוזכר בתלמוד "ההוא סבא", הוא אכן אליהו הנביא, ואילו בסיפור במסכת שבת הרי באופן חריג אכן "ההוא סבא" הוא לא אליהו הנביא, כמו שהראינו לעיל.

אף געזונדהייט⁴⁵ כתב, שאין ראייה מהסוגיה בשבת לשאר המקומות:

הוא מבחין בחילוק משמעותי בין המקרים השונים, שמופיע בהם "ההוא סבא". לדעתו, במקרה, שמופיע בו "ההוא סבא" לא כדמות פתאומית, אלא כדמות, המשתלבת בטבעיות בסוגיה, הרי ייתכן, שאין מדובר באליהו הנביא (וכך הוא טוען, שמדובר בסוגיה בשבת, שכתב: "ודאי יכול להיות סבא דעלמא כיון שהיה עומד שם בין כולם"), ואילו במקרים, ש"ההוא סבא" מופיע בהם בפתאומיות, ודאי מדובר באליהו הנביא (כדוגמת הסוגיה בחולין, שנאמר בה "אשכחיה ההוא סבא").

7. הצעתו של אברהם דובזעוויץ

דובזעוויץ חידש חידוש גדול, וניסה להוכיח את דבריו בראיות מרובות:

הוא טען, שהכינוי "ההוא סבא" – משמעותו שונה לחלוטין מהבנת כל המפרשים כולם. כאמור עד כה, המפרשים כולם פירשו, ש"ההוא סבא" פירושו הוא "אותו זקן", אלא שנחלקו המפרשים, כמובא לעיל, מי הוא אותו זקן: האם הכוונה לסתם זקן, חכם וכדומה, שלא הוזכר שמו, או שהמדובר בזקן יחיד ומיוחד, גדול-הזקנים בגיל ובחכמה, הלא הוא אליהו הנביא.

לעומתם, טען, דובזעוויץ, שהפירוש של "ההוא סבא", הוא "אותו סבא". ומה משמע "סבא"? שם של כת מכיתות הכותים. "סבא" אינה מילה בארמית שפירושה "זקן", אלא "סבא" הוא שם של כת כותית.

הכותים נחלקו למספר כיתות, ואחת מהן הייתה קרויה כת סבאי או סביי:

דרך כל אומה ולשון אשר ימצאו ביניהם כתות מכתות שונות ומפלגות וחלוקות דעות... ככה גם הכותים נפלגו אז לפלגות אחדות. לדעת חכם

43. א' זכות, ספר יוחסין השלם. לונדון תרי"ז, אות הסמ"ך ערך סבא, ולעומתו ראו מ' איש שלום, סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא (תנא דבי אליהו), ירושלים תשכ"ט, עמ' 41 בהערה.

44. ראו אזולאי (לעיל הערה 39), וכן חי"ד אזולאי, יעיר און: עין זוכר, ירושלים תשכ"ב, מערכת ה אות לו.

45. געזונדהייט (לעיל הערה 21).

נוצרי עפיפאנוס נפלוג לארבע כתות: כת סביי, דוסתאי, גורתני, איסאי... ולדעת אחרים יותר מארבע. יהיה איך שיהיה נחלקים היו לכתות שונות, ונקראים היו בשמות מיוחדים.⁴⁶

לפי"ז "ההוא סבא" אם כן – פירושו הוא: אותו כותי מכת ה"סבאי".

עוד שיער והוסיף דובזעוויץ, שאולי אף הגרסה המקורית הייתה "ההוא סבאי", והמעתיקים, שלא הבינו את המשמעות, השמיטו את האות יו"ד, ובעקבות כך דימו כל המפרשים בטעות שעניינו "זקן", והעלו את שתי האפשרויות, שהצגנו לעיל בדבר זיהויו של אותו זקן אנונימי.

דובזעוויץ האריך בדבריו ביותר: תחילה פירסם את חידושו בכתב-העת "הכרמל", ואחר כך שנה ופרסם את חידושו בכתב-העת "המגיד",⁴⁷ ולבסוף שילש ופירסם את חידושו בספרו "המצרף", ובכל פעם חידש והוסיף על דבריו הקודמים. בדבריו הוא הביא ראיות והוכחות רבות לשיטתו, כשהוא מסתמך על ראיות היסטוריות, גאוגרפיות ולשוניות ועל הרבה מקורות בתלמודים ובמדרשים.

על מנת לדון ולהתפלפל בכל מסכת ראיותיו – צריך לקבוע לכך מקום וזמן בפני עצמו, אך בכל אופן נביא להלן שלוש מראיותיו, הנוגעות במישרין לדיוננו, ואשר את מקורן כבר ראינו לעיל.

הסוגיה בחולין ו ע"ב

נציג שוב את הסוגיה בחולין ונעמת אותה עם המקורות המקבילים לה:

חולין ו ע"א	ירושלמי, עבודה זרה ה', ג (כתב-יד ליידין)	תרגום ירושלמי לעברית	דברים רבה (ואתחנן ב', לג)
כי הא דר"ש בן אלעזר שדריה ר"מ לאתויי חמרא מבי כותאי.	כהדא ר' שמעון בן לעזר אזל לחדא קרייה דשמריין.	כמו המעשה של ר' שמעון בן לעזר (ש)הלך לעיר אחת בשומרון.	מעשה ברשב"א שהלך לעיר אחת בדרום.
אשכחיה ההוא סבא.	אתא ספרא לגביה.	בא אצלו הסופר (=מלמד תינוקות).	ונכנס לבית הכנסת ושאל לסופר, אמר לו: בחייד (=אמור לי באמת): יש כאן יין (כשר) למכור?
אי"ל ושמת סכין בלועך, אם בעל נפש אתה.	אמי ליה: אייתי לי חדא קולא שתימא...	אמר לו רשב"א: הָבָא לִי כַד יִין סְתוּם (של כותים)...	אי"ל: רבי, העיר הזאת של כותים, ואין עושין את היין בטהרה, כשם שהיו אבותי עושין אותו...
	אמי ליה: אין את	אמר לו (הסופר):	

46. א"ד דובזעוויץ, המצרף, אדעסא תרל"א, עמ' 40. וראו שם (עמ' 41) את השערותיו לסיבה, שכת זו קרויה "סביי".

47. א"ד דובזעוויץ, הכרמל, 6, 30, 32, 34, 36-38 (תרכ"ז). המגיד, 12, 4 (תרכ"ח).

חולין וע"א	ירושלמי, עבודה זרה ה', ג (כתב-יד ליידן)	תרגום ירושלמי לעברית	דברים רבה (ואתחנן ב', לג)
	מרירה דנפשך, הא מבועא קמד, שתי.	אם אתה אדון לנפשך, הרי המעיין לפניך, שְׁתֵּה.	
	ואין נפשך-מרתך, "ושמת שכין בלועך, אם בעל נפש אתה".	ואם (אינך יכול לשלוט בנפשך, אלא) הנפש (=התאוה) אדון עליך (עליך אמר שלמה) ושמת שכין בלועך (והוא הסביר את דבריו) אם בעל נפש אתה, (דע לך) כבר נתקלקלו הכותים (ואינם מקפידים על כשרות היין).	

מהסוגיה עצמה בבבלי רואים, שרשב"א הלך להביא יין "מבי כותאיי", היינו מבין הכותים. על-כן לא ייפלא הדבר, ש"ההוא סבא" – שמצאו ודיבר אתו, והמליץ לו לא לקחת יין מהם, כיוון שאין הם עושים את היין בטהרה – היה אחד מהכותים, שלא רצה להכשילו. מהמקורות המקבילים לסוגיה בבבלי רואים, שבמקום "ההוא סבא" – נאמר בהם "ספרא/סופר".

מי הוא אותו "ספרא"?

דובזעוויץ⁴⁸ טוען, שזה מתייחס ל"כותיי", "כי היו אצלם בתי סופרין ומלמדי-תינוקות... ואולי נקראה כת הלומדים בכל מקום בשם 'סבא' נגד כת ההדיוטים". ואם כן לפי דבריו, אפשר לראות מכאן, ש"ההוא סבא" – פירושו הוא "אותו סבא", והכוונה היא לאותו כותי מכת ה"סבאיי".

הסוגיה בכתובות סב ע"ב

נצטט את דבריו של דובזעוויץ⁴⁹ בנוגע לסוגיה זו, בלי לבארם, כיוון שהם ברורים ונהירים:

ההוא סבא אשר אמר לאשת ר' עקיבא עת אשר אסף תריסר אלפי תלמידי והוה אזיל ויתיב י"ב שנין בי רב: "עד כמה קא מדברת אלמנות חיות"... גם הוא היה כותי, כי כפי הנודע לנו סבת דבר התלמידים אשר אסף וקבץ ר"ע הייתה דבר הליכות מדינה בימים ההם, כי הוא היה

48. דובזעוויץ (לעיל הערה 46), עמ' 37, 45.

49. דובזעוויץ (שם), עמ' 47.

נושא כלי בר כוכבא. כן נודע לנו כי הכותים הונו את ישראל כפעם בפעם ומה גם אז במלחמת בר כוכבא, וכי כותי אחד התפאר כי הוא המסיר (=מסר) את בר כוכבא להריגה ככתוב בירושלמי ובמדרש שם. ולזאת (=ולכן) התלוצץ הכותי ושאל לאשת ר"ע "עד כמה קא מדברת אלמנות חיות?" פי' עד אנה תתן יד לבעלך לשבקך ולחרחר ריב ברומאים שם בנהרי פרס ואולם היא – כאשה חכמה – השיבה ע"ד ענה כסיל "אי לדידי ציית" כו'.

לעיל כבר הראינו את הגרסה בנדריס נ ע"א, המסתדרת כמין חומר עם ביאורו של דובזעוויץ, שהיא "חד רשעי".

סוגית במה מדליקין (שבת לג ע"ב – לד ע"א)

גם כאן נציג שוב את (סוף) הסוגיה בשבת, ונעמת אותה עם מקור מקביל לה:

שבת לג ע"ב – לד ע"א	ירושלמי, שביעית ט, א (כתב-יד לייזן) ⁵⁰	תרגום ירושלמי לעברית
אמר (רשב"י) הואיל ואיתרחיש ניסא, איזיל אתקין מילתא...	אמ' (רשב"י): צריכין אנן לעשות תקנה...	אמר (רשב"י): צריכים אנו לעשות תקנה.
אמר (=שאל): איכא מילתא דבעי לתקוני? אמרו ליה: איכא דוכתא, דאית ביה ספק טומאה, ואית להו צערא לכהנים לאקופי.	אמ': נדכי טיבריא.	אמר (רשב"י): נטהר (את) טבריה (המקומות הטמאים בעיר).
אמר: איכא איניש דידע דאיתחזק הכא טהרה? א"ל ההוא סבא: כאן קיצץ בן זכאי תורמסי תרומה.	והוה נסב תורמוסין ומקצץ ומקליק.	והיה לוקח תורמוסין ומקצץ אותם ומשליך (את) (החתיכות).
עבד איהו נמי הכי: כל היכא דהוה קשי – טהריה, וכל היכא דהוה רפי – צייניה.	וכל הן דהוה מיתא הוה טייף וסלק ליה מן לעיל.	וכל מקום שהיה (קבור בו) מת, היה (המת) צף ועולה, ורשב"י סילק את המת מלמעלה (וכך טיהר את טבריה).
אמר ההוא סבא: טיהר בן יוחי (את) בית-הקברות...	חמתיה חד כותי. אמר: לי נה אזל מפלי בהן סבא דיודאי.	ראה אותו כותי אחד. אני אלך ואלגלג על הזקן היהודי הזה.

50. וכך גם מופיע (בשינויים, שאינם רלוונטיים בעבורנו) במקורות הבאים: בראשית רבה (וישלה, פרשה עט, ד"ה ויחן את פני העיר), קהלת רבה (פרשה י, ד"ה חפר גומץ בו פול). ההדגשות המובאות על-ידינו להלן, החשובות לענייננו, מופיעות כך גם במקבילות אלו.

שבת לג ע"ב – לד ע"א	ירושלמי, שביעית ט, א (כתב-יד לייזן) ⁵⁰	תרגום ירושלמי לעברית
א"ל אילמלי (אילו לא) היית עמנו, ואפ"י היית עמנו ולא נמנית עמנו – יפה אתה אומר: עכשיו (כ)שהיית עמנו ונמנית עמנו, יאמרו: זונות מפרכסות זו את זו, תלמידי חכמים לא כל שכן?! יאהב ביה עיניה – ונח נפשיה.	נסב חד מית, אזל ואטמריה הן דדכיי...	לקח מת אחד, הלך והטמינו במקום (שרשב"י כבר) טיהרו.
	צפה ר' שמעון בן יוחי ברוח- הקודש שנתנו שם. ואמר: גוזר אני על העליונים (=הכותי שהוא מעל האדמה) – שירדו (=שירד מתחת לאדמה) ועל התחתונים (=המת שהכותי קבר אותו) – שיעלו,	(הטקסט – בעברית)
	וכן הוות ליה...	וכך היה (=קרה) לו...
	שמע קליה דספרא אמר הא בר יוחי מדכי טיבריא.	כל מי שעבר לפני העיר מגדל, השוכנת סמוך לטבריה) – שמע את קול ה סופר (ש)אומר (בלגלוג): הנה בר-יוחאי, המטהר את טבריה.
	אמ' ליה: יבוא עלי אם לא שמעתי, שטיבריא עתידה ליטהר (=לשון שבועה, שהרי מן השמים נגזר, שטבריה עתידה להיטהר, ולא מעצמי עשיתי זאת). אפילו כן – לא הימנין היית!?	אמר לו (רשב"י לסופר): (הטקסט-בעברית) (וממשיך רשב"י לומר לו): אפילו לאחר כל מה שעשיתי – אינך מאמין לי!?
	מיד נעשה גל שלעצמות.	(הטקסט – בעברית)

גם כאן – מתוך עיון במקור המקביל – אפשר לראות בבירור סימוכין לחידושו של דובזעוויץ. וכתב על כך דובזעוויץ⁵¹ את הדברים הבאים:

ויען כי הכותים כיוונו כפעם בפעם ללעוג עלינו, לזאת שקל (=לקח) מת

51. דובזעוויץ (לעיל הערה 46), עמ' 37.

אחד והניחו בשוק דטבריא אשר טיהר רשב"י ללעוג עליו. ואשר נראה פה מבואר כי הוא היה כותי, נסתם באגדת בבלי 'אמר ההוא סבא טיהר בן יוחאי בית-הקברות' כו' ולזה נתן בו עיניו ונח נפשיה. והלשון נתן בו עיניו ידוע. כי לו היה ההוא סבא מן המאמינים לא ענשו כ"כ... ואחרי החקירה הזאת נודע לנו על ברור (=בבירור), כי ההוא סבא הנזכר בבבלי פה היה כותי... ואולי מזה על פי הרוב במקום שנמצא בש"ס בבלי או ירושלמי ומדרשים ההוא סבא הכוונה על אחד מכת הכותים ולא ככל המפרשים... וזהו דבר חדש אשר עדן לא קדמני כל אדם ורק לי הניחו מקום להתגדר בזה.

ועדיין הדיון ב"ההוא סבא" פתוח – עד שיבוא אליהו...

